

Tetralemma in the Mishna and the Tosefta /

הטטרלמה והטריילמה במשנה ובתוספתא (חלק ראשון)

Author(s): מירב (טובול) and Meirav (Tubul) Kahana (כהנא)

Source:

Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects /

לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

אלול התשס"ט, pp. 287-308, Vol. No.

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24327851>

Accessed: 14-02-2019 19:54 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects /* לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

הטטרלמה והטרילמה במשנה ובתוספתא (חלק ראשון)

נר זיכרון למורי ורבי
הרב מרדכי ברויאר זצ"ל

1. מבוא

טטרלמה ($\lambda\eta\mu\mu\alpha$, $\tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\varsigma$) היא תבנית הגיונית המורכבת מארבעה משפטים. כל משפט מורכב משתי תכונות (א, ב) והיפוכיהן: (א, ב), (א-, ב), (א-, ב-), (א-, ב-).¹ טטרלמה מסוג אחר היא זו שבה שתי התכונות ללא היפוכיהן יוצרות ארבעה צירופים, באופן שבשני משפטים תכונה אחת נשנית פעמיים: (א, א), (א, ב), (ב, א), (ב, ב). אני מכנה טטרלמה זו בשם "טטרלמת הצירופים הזהים". הטרילמה כוללת שלושה משפטים, כלומר חסר בה משפט אחד ביחס לטטרלמה; כל אחד ממשפטי הטטרלמה יכול להיות חסר. הטטרלמה והטרילמה (משני הסוגים) שכיחות מאוד בספרות חכמים, בייחוד במשנה, בתוספתא ובשני התלמודים. הן מופיעות בעיקר בחלקים ההלכתיים של חיבורים אלו אך נמצאות גם במדרש ומשמשות בדרשות שונות.²

התבניות הללו נפוצות בספרות חכמים מאחר שמדובר בספרות שבעל פה. ככזאת, כל מבנה שיש בו כדי לארגן את הפרטים באופן שיקל על הזיכרון חיוני ומבורך.³

* מאמר זה מתפרסם בשני חלקים. בחלק הראשון מתפרסמים סעיפים 1–3. שאר הסעיפים יתפרסמו באחת החוברות הבאות. אני מודה למורי ורבי פרופ' שמעון שרביט, ולחבריי ד"ר בנימין קצוף וד"ר רונת שושני, על שדנו עמי בפרות מחקרי והחכימו אותי בטוב עין בהערותיהם.

1. צרפתי, העברית, עמ' 153.
2. הרוב המוחלט של הטטרלמות במשנה ובתוספתא מופיע בעניינים הלכתיים-חוקתיים. דוגמה לטטרלמה מדרשית היא הדרשה על ארבעת המינים של סוכות (ויקרא רבה ל, יב [מהדורת וילנה, עמ' תשט-תשי]). לניתוחה ראה צרפתי, שם, עמ' 154, וראה שם ניתוח של טטרלמה המופיעה בהגדה של פסח בעניין ארבעת הבנים. לדוגמות נוספות לטטרלמות במדרש ובאגדה ראה צרפתי, הערות.
3. וכלשון התוספות: "דכן דרך התנא לאחר שפי' הלכות המסכתא חוזר ושונה אותם בלשון קצר כדי שיהיו מסודרים בידך ושמורים בפה ובלב" (יבמות פד ע"א, ד"ה "יש מותרות").

לשונו עא (תשס"ט), עמ' 287–308

הטטרלמה והטטרילמה מציגות תמונה לוגית ושלמות לוגית, בפרט הטטרלמה, הכוללת את כל הצירופים האפשריים של התכונות. נוסף על כך הן מציגות מבנה בעל נוי סגנוני, ותבנית בעלת שלושה או ארבעה משפטים תואמת לספרות חז"ל שגם בה שלוש וארבע הם מספרים נפוצים. התבניות הנדונות מחזקות מגמה זו, הגם שהמספר עצמו אינו נזכר בהן במפורש.⁴

המבנה הטענתי המרובע היה מוכר ונפוץ בעולם העתיק בעיקר בשתי תורות פילוסופיות: הבודהיסטית והיוונית. בפילוסופיה הבודהיסטית מוכרת התבנית של הטטרלמה בשם *catu.sko.ti*.⁵ מבנה זה מצוי כבר בכתבים העתיקים של הבודהיסטים,⁶ אך הוא השתכלל והתפתח בעיקר על ידי Nāgārjuna בן המאה השנייה לספירה.⁷ בפילוסופיה היוונית פיתוחה של הטטרלמה מיוחס לאריסטו.⁸ בשנת 1962 התפרסם מאמרו הקצר של נדור על הטטרלמה במשנה.⁹ נדור הראה שמבנה של טטרלמה מצוי במשנה, והיה הראשון שהפנה את תשומת הלב לקיומה של התבנית בספרות חכמים. לדעתו, תבנית זו מצאה לה אחיזה רחבה בדברי החכמים לא רק מפני שהיא כוללת את כל אפשרויות הצירופים, אלא גם בשל המשמעות המיסטית של המספר ארבע אצל היהודים. הוא קובע שהיהודים שאלו את התבנית מהיוונים. לדבריו, יש הבדל מהותי בין טיפוס הטטרלמה המצוי אצל היוונים ובין טיפוס הטטרלמה המצוי בספרות חז"ל. בספרות היוונית הדגמים הנפוצים מבחינת סדר המשפטים בטטרלמה הם (א, ב), (א-, ב-), (א, ב-), (א-, ב-); וכן (א, ב) (א-, ב-), (א-, ב), (א, ב-). המבנה המשותף לשני דגמים אלו הוא שלשני המשפטים הראשונים בדגם יש ערך מוחלט – חיובי או שלילי, דהיינו מקרי קצה, ושני המשפטים האחרונים הם מקרי ביניים – מיזוג של ערך חיובי ושלילי. לעומת זאת בספרות חז"ל שני המשפטים הראשונים בטטרלמה הם מקרי הביניים, והמשפטים

4. למספר ארבע מקום מרכזי בספרות חז"ל בהשוואה למקרא ולעולם העתיק. ראה נדור, מספרים. ראה גם וונשה; פודור, עמ' 546; חיוטין.
5. לסקירה של ציוני דרך במחקר הטטרלמה הבודהיסטית עד למאה העשרים ראה גונרטנה. וראה את מאמרו העדכני של וסטרסהוף.
6. ראה למשל וסטרסהוף, עמ' 374 ובהפניות שם.
7. ראה רובינסון, עמ' 291.
8. לא כאן המקום לדון בהבדלים שבין הטטרלמה של Nāgārjuna לזו של אריסטו, אך יש בין טטרלמות אלו כמה וכמה הבדלים מרכזיים, ולא מעט קולמוסים נשתברו בעניין. ראה לדוגמה סטרתוף ואת ההפניות הביבליוגרפיות שם. התמונה ההגיונית של הטטרלמה הייתה אהובה גם בימי הביניים. צרפתי (הערות, עמ' 136) מביא לכך דוגמות מדברי סקוטוס איריוגנא, בן המאה התשיעית, ומדברי אברהם בר חייא בחיבורו "הגיון הנפש" (לייפציג תר"ך).
9. נדור, טטרלמה. נדור פרסם את מאמרו שלוש שנים לאחר פרסום מאמר רחב היקף של פרנקיאן הדרן בפילוסופיה הבודהיסטית ובדרכי הלוגיקה שלה. שם הוא נזקק לעיון בתבנית הטטרלמה הנפוצה בפילוסופיה זו ובפילוסופיה היוונית. בסופו של מהלך ארוך הוא מגיע למסקנה שהפילוסופיה היוונית שאלה את הטטרלמה מהפילוסופיה הבודהיסטית.

לאורך המחקר נחשבים שני חיבורים אלו קורפוס אחד המייצג את לשון התנאים. עם זה ניתנה תשומת לב להבדלים שיש בין החיבורים, ואלו יוצגו במאמר נפרד. במשנה נמצאו 24 טטרלמות ו־26 טרילמות, ובתוספתא 13 טטרלמות ו־40 טרילמות.¹³

2. עיון בדגמים

צרפתי מעיר, ש"סדר הצירופים [של הטטרלמה], שימוש בווי"ו החיבור ופרטים אחרים משתנים מפעם לפעם, והסיבות לכך צריכות עיון".¹⁴ בסעיף זה אציג את הדגמים השונים של הטטרלמה ושל הטרילמה.

2.1 דגמי הטטרלמה

באופן תאורטי ארבעת משפטי הטטרלמה יכולים להניב 24 דגמים שונים מבחינת סדרם של המשפטים המרכיבים אותם. במשנה ובתוספתא מתממש רק מעט מהדגמים הללו: במשנה מתועדים שישה דגמים של טטרלמה, ובתוספתא מתועדים רק שני דגמים ואולי שלושה (תלוי בכתבי היד). בטבלה שלהלן מוצגים הדגמים השונים ותפוצתם.¹⁵

13. אי־אפשר להתחקות אחר הטטרלמות באמצעות "מילות מפתח", לכן הטטרלמות והטרילמות נאספו בדרך של קריאה רציפה של ש"ס משניות ותוספתא. הואיל וכך, ייתכן שנשמטו מהמחקר כמה מקרים של טטרלמות וטרילמות, אך אלו ודאי לא ישנו את התמונה הכללית.
14. צרפתי, העברית, עמ' 153 הערה 24.
15. קביעת דגם הטטרלמה יכולה להיעשות בשני אופנים, אשר כל אחד מהם מציג נקודת ראות אחרת של ניתוח התכונות המרכיבות את משפטי הטטרלמה: ניתוח טכני או ניתוח שיפוטי. על פי הניתוח הטכני, כל תכונה היא חסרת ערכיות בפני עצמה, וערכה השלילי או החיובי נקבע בהתאם למקומה במשפט: התכונה הנזכרת ראשונה תסומן כחיובית, והשנייה כשלילית. לעומת זאת, על פי הניתוח השיפוטי התכונה נושאת ערכיות חיובית או שלילית בפני עצמה ללא קשר לשיבוצה בטטרלמה. למשל, כל אחד מהניתוחים שלעיל מעלה דגם אחר של טטרלמה לתוספתא כתובות ב, ב: "שתי נשים שנשבו: זאת אומרת אני טמאה וחברתי טהורה [...]; אני טהורה וחברתי טמאה [...]; אני וחברתי טמאות [...]; אני וחברתי טהורות". על פי הניתוח הטכני־ערכי, התכונות של המשפט הראשון, "אני טמאה וחברתי טהורה", יסומנו (א, ב). אבל בניתוח השיפוטי ינותח המשפט הראשון כך: (א, ב), שכן התכונה "טמאה" שלילית בהשוואה לתכונה "טהורה". גם שאר המשפטים יסומנו אחרת, ושני הניתוחים מניבים דגמים שונים של טטרלמה. ברוב המוחלט של הטטרלמות והטרילמות, אופן הניתוח אינו משנה, ושני הניתוחים מציגים אותו דגם. נקטתי את שיטת הניתוח הטכני גם במקרים שפרספקטיבת הניתוח משפיעה על סימון ערכי התכונות, הואיל וברוב המוחלט של הטטרלמות והטרילמות אי־אפשר להפעיל את הגישה השיפוטית מפני ששתי התכונות הן ניטרליות. כדי להיות עקיבה נקטתי אופן זה גם כאשר אפשר לייחס לתכונות ערכיות אף ללא שיבוצן בטטרלמה. לכן יש לראות את הדגמים

תפוצת דגמי הטטרלמה במשנה ובתוספתא

מספר הדגם	1	2	3	4	5	6	7
מבנה הדגם	א, -ב א, -ב א, -ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב	א, -ב א, ב א, -ב א, ב	א, -ב א, ב א, -ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב
משנה	12	6	2	1	3	1	—
תוספתא	9	2 או 4 (תלוי בכתב היד)	—	—	—	—	2 או 0 (תלוי בכתב היד)

הדגם הדומיננטי של הטטרלמה הן במשנה הן בתוספתא הוא הדגם שבו שני מקרי הביניים הם המשפטים הראשונים בסכמה, ואחריהם באים המשפטים בעלי הערכים המוחלטים (דגם 1). תוצאה זו עולה בקנה אחד עם קביעתו של נדור שנוכרה לעיל. ואולם למעשה, הדגם השני השכיח במשנה ובתוספתא הוא דגם 2, שבו שני המשפטים בעלי הערכים המוחלטים פותחים וסוגרים את הדגם ומשפטי הביניים באמצע, דגם שאינו דומיננטי בפילוסופיה היוונית ולא הוזכר כלל אצל נדור.¹⁶ עיון בדגמים השונים מעלה כי בכל דגמי הטטרלמה, שני המשפטים (א, -ב), (א, -ב) הם משפטים תוכפים. החריג היחיד לכך הוא דגם 4 הכולל תמנית אחת. ברוב הדגמים המשפט (א, -ב) קודם למשפט (א, -ב): כך בדגמים 1–4, אולם בדגמים 5–7 ההפך הוא הנכון.

בשני הדגמים הדומיננטיים, הכוללים 29 או 31 (תלוי בכתבי היד של התוספתא) תמניות של טטרלמה (מתוך 38 תמניות בכל הקורפוס), המשפט (א, -ב) הוא המשפט הרביעי. כזה הוא מקומו גם בדגמים 4 ו-7. בתמניות הבודדות שאין הוא מופיע בהן כמשפט הרביעי, הוא בא במקום השני כשלפניו היפוכו, המשפט (א, ב). פעמיים בלבד המשפט (א, -ב) מופיע במקום השלישי ואחריו היפוכו החיובי (דגם 3); ומכל מקום, לעולם אין הוא המשפט הראשון. המשפט בעל הערכיות המוחלטת החיובית (א, ב) נוטה להופיע במקום הראשון

המוצגים למעלה באופן שכל דגם כולל גם את דגם הבבואה שלו, כלומר אפשר להפוך את ערכי התכונות בדגם, ברם הניתוח וההתייחסות אל הדגם נותרים על כנם. נדור (טטרלמה) שגה בקבעו שהדגם המקביל לדגם 1, מבחינה זו שגם בו שני המשפטים הראשונים הם משפטי הביניים, כלומר הדגם: (א, -ב), (א, -ב), (א, ב), (א, -ב), (א, -ב), שכיח גם הוא בספרות חז"ל. דגם זה אינו מוצין בטבלה למעלה, משום שלדעתי אינו קיים כלל. מכל מקום, אם קיים דגם כזה הוא כולל שתי תמניות בלבד, ראה להלן הערה 28.

או במקום השלישי. פעם אחת הוא מתועד במקום השני (דגם 4), ופעמיים במקום הרביעי (דגם 3).

2.1.1 דגם מספר 1

הדגם (א, -ב), (-א, ב), (א, ב), (-א, -ב) הוא הדגם הדומיננטי הן במשנה הן בתוספתא. הוא כולל 21 תמניות שהן 77% מכלל הטטרלמות במשנה ובתוספתא.¹⁷ כאמור, שני המשפטים הראשונים בדגם הם מקרי הביניים, ולשני המשפטים האחרונים יש ערך מוחלט, לדוגמה:

1. כוי יש בו דרכים שווה לחייה; ויש בו דרכים שווה לבהמה; ויש בו דרכים שווה לחיה ולבהמה; ויש בו שאינו שווה לא לחיה ולא לבהמה (ביכורים ב, ח).¹⁸

בדוגמה זו נשנית בשני המשפטים הראשונים תכונה אחת בלבד (שווה לחיה/לבהמה), והתכונה הנעדרת מושלמת באופן הגיוני מתוך התבנית המלאה. תכונה זו חסרה כנראה מפני שהיא ברורה, וכדי למנוע סרבול בהתנסחות. לא כן בדוגמה שלהלן, ששתי התכונות מוזכרות בכל המשפטים, וכן הוא ברוב תמניות הטטרלמה:

2. כל מקום שיש רשות לנזק ולא במזיק [...] ; למזיק ולא לניזק [...] ; לזה

17. הרשימה המלאה של התמניות בדגם 1 במשנה: ביכורים ב, ח; ד, א; עירובין ג, ה (2x); יבמות ט, א; נזיר ה, ז; מנחות ה, ה; בכורות ח, א; ד, י; אבות ה, יג, יד. הרשימה המלאה של תמניות הדגם בתוספתא: ביכורים ב, ג; עירובין ג, ז, א; בבא קמא א, ט; זבחים ז, ז; בכורות ו, ג; פרה ו, ח; טבול יום ב, ו; כתובות ב, ב.

18. כך היא הגרסה בכתבי היד של המשנה (כ"י קאופמן, פרמה, פריז, לו). אולם בדפוסים שונה סדר התכונות ("חיה" ו"בהמה") במשפטים 3-4: "כוי יש בו דרכים שווה לחיה; ויש בו דרכים שווה לבהמה; ויש בו דרכים שווה לבהמה ולחיה; ויש בו דרכים שאינו שווה לא לבהמה ולא לחיה". בדפוסים עצמם במשנה יא, כאשר הטטרלמה מתפרטת לדוגמות, התכונות מופיעות בסדרן בכתבי היד: "כיצד אינו שווה לא לחיה ולא לבהמה [...] ; ושאר כל דרכיו שווים לחיה ולבהמה". גרסת כתבי היד, שלפיה חיה מופיעה לפני בהמה מקבלת אישוש גם מהמשנה בניזיר (ה, ז): "ראה את הכוי ואמר הריני נזיר שזה חיה הריני נזיר שזה אינו חיה; הריני נזיר שזה בהמה הריני נזיר שאין זה בהמה; הריני נזיר שזה חיה ובהמה; הריני נזיר שאין זה לא חיה ולא בהמה", וכן היא גם גרסת הדפוסים. למשנה זו יש מקבילה זוהה מבחינת דגם הטטרלמה בתוספתא, ביכורים ב, ג, אולם התוכן המפורט של הטטרלמה שונה באופן משמעותי בין המשנה לתוספתא. לפיכך קובע ליברמן (א, עמ' 386) שהיו כאן שתי מסורות שונות, שהיחס ביניהן הוא כמו שני מקורות מבתי מדרש שונים. אם נאמץ את דברי ליברמן ואכן נראה כאן שתי מסורות שונות, העובדה שקיומה של הטטרלמה סביב התוכן המדובר (כוי) וזהות הדגם בין שתי המסורות מעידות על מסורת קדומה של הטטרלמה הנדונה. ייתכן שהטטרלמה עצמה היא הגרעין הקדום שהיה משותף לשני בתי המדרש, אך התפרטות טיעוני הטטרלמה נשתנתה מבית מדרש אחד לאחר.

בתוספתא (כאמור רק לפי כ"י וינה ורק שתי תמניות), על העובדה שהדגם אינו מתועד כלל במשנה ועל העובדה שבחינת כלל הדגמים מעלה שהקדמת המשפט (-א, ב) לבן זוגו (א, ב-) נדירה מאוד. הקדמה כזאת קיימת רק בתוספתא ובדגם 7 בלבד.²² לכן, נראה שכ"י וינה משקף שלב קדום יותר בהתפתחותו של הדגם, ואילו בכ"י ארפורט עברה ההלכה עריכה והותאמה לדגם הרווח הן במשנה הן בתוספתא. השערה זו מתחזקת גם מתוך המשכן של שתי ההלכות הללו, שבו הטטרלמות מתפרטות, וראה להלן ב-7.1.²³

דגמים 1-2 הם דגמים הפוכים מבחינת הרציונל שלהם. מכיוון שהמשפט (-א, ב-) נמצא ברוב הדגמים במקום הרביעי, הרי ההיגיון נבנה בעיקר סביב שלושה משפטים. בדגם 1 מוסף רכיב אחד בכל פעם עד המשפט השלישי בעל הערכיות החיובית המוחלטת (א, ב), ובדגם 2 מוצג מבנה יורד. מכל מקום, בשני הדגמים יש הבניה הדרגתית – מהמינימום למקסימום או מהמקסימום למינימום – אותה תנועה בכיוון הפוך.

2.1.3 דגם מספר 3

דגם 3, (א, ב-), (-א, ב), (-א, ב-), (א, ב), כולל שתי תמניות בלבד, שתיהן במשנה:

5. ארבע מדות במוכרים:

מכר לו חטים יפות ונימצאו רעות	הלוקח יכול לחזור בו;
רעות ונימצאו יפות	המוכר יכול לחזור בו;
רעות ונימצאו רעות	
יפות ונימצאו יפות	אין אחד מהן יכול לחזור בו;
שמיתית ונימצאת לבנה לבנה	
ונימצאת שמיתית [...]	שניהם יכולים לחזור בהן (בבא בתרא ה, ו).

במשנה זו שזורים שני סוגים של טטרלמות. האחת, טטרלמת הצירופים הזוהים, המתארת את הסיטואציה הנדונה, שסדר משפטיה הוא כדלקמן: (1) יפות – רעות; (2) רעות – יפות; (3) רעות – רעות; (4) יפות – יפות, כאמור, אין טטרלמה זו מתחומו של מאמר זה. השנייה, הטטרלמה הקלאסית מתארת את הדין: (1) לוקח [ולא מוכר] יכול לחזור בו; (2) מוכר [ולא לוקח] יכול לחזור בו; (3) אין אחד מהם יכול לחזור בו; (4) שניהם יכולים לחזור בהם. השזירה של שני סוגי הטטרלמות

22. לדעת כמה חוקרים מצוי במשנה גם הדגם (-א, ב), (א, ב-), (א, ב), (-א, ב-). ראה להלן הערה 28. כלומר קיים דגם נוסף שיש בו ביטוי לתופעה הנדונה למעלה. אך גם אם הדגם הנזכר אכן

מתועד במשנה, הוא כולל שתי משניות בלבד, שתיהן ממסכת אבות.

23. למסקנה דומה הגיע בנימין קצוף, במאמרו "המקורות התנאיים ונוסחם בספר הלכות פסוקות", שנתון המשפט העברי כה (טרם פורסם). אני מודה לו על ששייתף אותי במסקנות מחקרו.

אינה בחפיפה מלאה. אמנם כנגד משפטים 1–2 בטטרלמת הצירופים הזהים באים משפטים 1–2 של הטטרלמה הקלאסית, אולם משפט 3, "אין אחד מהן יכול לחזור בו", הוא הדין במשפט 3 ובמשפט 4 מהטטרלמה שברישא. כך לדין "שניהם יכולין לחזור בהן" מהטטרלמה הקלאסית אין מקבילה טטרלמית ברישא.

הסבר זה חיוני כדי להבין את דגם 3. דגם זה הוא היחיד מבין דגמי הטטרלמה במשנה ובתוספתא שבו בצמד המשפטים שערכיהם מוחלטים (א, ב), (א-, ב-), קודם הערך השלילי לחיובי. בכל הדגמים מופיע הטיעון (א, ב) לפני מקבילו השלילי. לדעתי, ההסבר לחריגותה של משנה זו נעוץ במבנה הכללי של המשנה הבנויה מסירוג של שתי טטרלמות. קודם השלימה המשנה את הטטרלמה שבראש המשפט, בעניין יפות ורעות, ורק כשזו נשלמה, באה סיטואציה שאינה מופיעה במבנה של טטרלמה, "שמתית ונמצאת לבנה", שהדין שלה הוא המשפט האחרון (א, ב) מהטטרלמה הקלאסית.²⁴

2.1.4 דגם מספר 4

דגם 4, בנוי באופן הזה: (א, ב-), (א, ב), (א-, ב), (א-, ב-), והוא כולל תמנית אחת בלבד:

6. יש צריכין הכשר ואינן צריכים מחשבה; מחשבה והכשר; מחשבה ולא הכשר; לא הכשר ולא מחשבה (עוקצין ג, א).

זהו מבנה יוצא דופן. בכל דגמי הטטרלמה במשנה ובתוספתא שני המשפטים ההפוכים (א, ב-) ו-(א-, ב) באים זה אחר זה, וכמעט תמיד בסדר שנרשם לעיל. המשנה הנדונה היא היחידה שבה שני המשפטים אינם תוכפים. סבורתני שיש בקריאת המשך המשניות כדי להסביר את הדגם היחיד הזה. לאחר הצגת הטטרלמה מפרטת המשנה את התוכן של כל משפט ממשפטי הטטרלמה:

כל האוכלין המיוחדין לאדם צריכין הכשר ואינן צריכים מחשבה. החותך מן האדן מן בהמה מן החיה מן העופות ומנבלת עוף הטמא והחלב בכפרין ושאר כל ירקות שדה ושמרקעין ופטריות [...] הרי אילו צריכין מחשבה והכשר. נבלת בהמה טמאה בכל מקום ונבלת עוף הטהור בכפרין צריכין

24. על היחס שבין משנה זו ומקבילתה שבתוספתא ובבבלי ראה ליברמן, 'עמ' 381. גם התמנית שלהלן באה בדגם 3: "מי שיש לו אוכלים מרובים ונכסים מועטים [...] ; אוכלים ממועטים ונכסים מרובים [...] ; זה וזה ממועט [...] ; זה וזה מרובה" (חגיגה א, ה). במקרה הזה שלושת המשפטים הראשונים של הטטרלמה הם דוגמות למקרים שבהם לבעלים חסר משהו, ולכן יש ללמד כאן דין מיוחד מה יעשה מי שאין לו די נכסים או די אוכלים, או שאין לו די מזה ומזה. המשפט הרביעי אינו אלא ייצוג של המקרה הפשוט, דהיינו המקרה שהדין לגביו ברור – מי שיש לו מזה ומזה יביא כמתנת ידו. במשנה זו הוקדם המשפט (א-, ב-) למשפט (א, ב), והואיל והחידוש קודם לדין הברור.

מחשבה ואינן צריכין הכשר. נבלת בהמה טהורה בכל מקום ונבלת עוף הטהור והחלב בשווקים אינן צריכין לא מחשבה ולא הכשר (שם, א-ג).

בשני המשפטים הראשונים של הטטרלמה נמנים דברים שאינם מטמאים טומאה חמורה אלא רק טומאת אוכלים, ואילו במשפטים 3-4 נמנים דברים שסופם לטמא טומאה חמורה. המורס מן האמור הוא שעניין תוכני-סגנוני הוא שקבע את הדגם של הטטרלמה, דהיינו הרצון לחבר בין שתי קבוצות בעלות מכנה משותף הוא שיצר את הטטרלמה באופן השונה מכל שאר דגמיה.

2.1.5 דגמים מספר 5-6: טטרלמות במסכת אבות

בסוף הפרק החמישי של מסכת אבות באות שש משניות במבנה של טטרלמה, בפרק הבנוי ממאמרי ספורות: שתי משניות באות בדגם 1 (משניות יג-יד),²⁵ והשאר מעלות דגמים אחרים – דגם 5 (משניות י-יא, טו) ודגם 6 (משנה יב). בדגמים 5-6 שני המשפטים הראשונים זהים, ושניהם בעלי ערכיות מוחלטת: (א, ב), (א-, ב-). ההבדל בין הדגמים הוא בסדרם של המשפטים 3-4: בדגם 5 הסדר הוא (א-, ב), (א, ב-), ובדגם 6 (א, ב-), (א-, ב).²⁶

דגם 5 חריג בהשוואה לשאר דגמי הטטרלמה, שכן המשפט (א-, ב) מופיע בו לפני מקבילו ההפוך (א, ב-). חריגה זו מובנת מתוך עיון בשיח הרחב שהטטרלמה שזורה בו, והוא שהשפיע על סדר המשפטים בטטרלמה. במשניות הבאות בדגם 5 ובזו הבאה בדגם 6 כל אחד מארבעת משפטי הטטרלמה מוביל לקביעה ערכית, ויש היררכיה בקביעות: הגרוע מכול הוא הרשע, והטוב ביותר הוא החכם או החסיד. מקומו של החכם בטטרלמה הוא במשפט 3, ומקומו של הרשע הוא במשפט 4. משפטים 1-2 הם מידות בינוניות שונות שבכל אחת מהן יש רווח והפסד, והערכיות של משפט 2 טובה מזו העולה במשפט 1. יוצא אפוא שההדרגתיות בין הטיעונים היא כדלקמן: מידה שאינה ראויה, מידה שאינה ראויה אך ראויה יותר מזו הקודמת לה, מידה ראויה ביותר, מידה שכלל אינה ראויה.²⁷ קריטריון זה הוא שהכתיב את

25. לדעת שרביט (לשון, עמ' 32) גם משנה יב באה בדגם 1.

26. דגמים אלו הם הדגמים שלדעת נדור מאפיינים את הטטרלמה היוונית (והדברים נכונים גם עבור הטטרלמה הבודהיסטית).

27. מעניין להשוות את גרסת המשניות הבאות במבנה טטרלמי במסכת אבות לגרסתן באבות דרבי נתן. כאמור, בכל הטטרלמות שבמסכת אבות יש היררכיה בין המשפטים, ובכולן מקום החכם הוא במשפט השלישי והרשע במשפט הרביעי, אולם באבות דרבי נתן אין קביעות כזאת. למשל, במידות של הולכי בית המדרש ובנותני צדקה (פרק מה נוסח ב [מהדורת ש"ז שכתר]) החסיד הוא במקום הראשון, הרשע במקום השני, ושני המשפטים האחרונים הם מידות בינוניות. המשניות באבות מציגות לאור השוואה זו עריכה ספרותית גבוהה ומהוקצעת יותר מאבות דרבי נתן.

סדר משפטי הטטרלמה, וגרם בדגם 5 שהמשפט (-א, ב) יבוא לפני (א-, ב-), כדי שאפיון החכם יופיע במשפט 3, ואפיון הרשע במשפט 4:²⁸

7. ארבע מידות באדם: האומר שלי שלי ושלך שלך [זו] מידה בינונית, ויש אומ' [זו] מידת סדום; שלי שלך ושלך שלי עם הארץ; שלי שלך ושלך שלך חסיד; שלך שלי [ושלי שלי] רשע (אבות ה, י).²⁹

משניות יא ו-טו באות גם הן בדגם זה. משנה יב בנויה גם היא לפי ההיררכיה של דגם 5, וגם כאן מקומו של החכם במשפט 3 ושל הרשע במשפט 4. אך כאן סדר זה, חכם לפני רשע, מעלה את דגם 6: (א, ב), (-א, ב-), (א-, ב-), (-א, ב-):

8. ארבע מידות בלמידים: ממהר לשמוע וממהר לאבד יצא שכרו בהפסדו; קשה לשמוע וקשה לאבד יצא הפסדו בשכרו; ממהר לשמוע וקשה לאבד חכם; קשה לשמוע וממהר לאבד זה חלק רע.³⁰

28. לדעת נדור (טטרלמה), ובעקבותיו צרפתי (הערות, עמ' 137) ושרביט (לשון, עמ' 31–32), הדגם של משניות י-יא הוא (-א, ב), (א-, ב-), (א, ב), (-א, ב-). ההבדל בין ניתוחם של חוקרים אלו לניתוחי נערץ בשאלה העקרונית אם יש לנתח את התכונות המרכיבות את הטטרלמה ניתוח טכני או שיפוטי (ראה הערה 15 לעיל). ניתוחם של החוקרים המוזכרים מבוסס על ניתוח שיפוטי של התכונה. למשל, צרפתי מסביר שביסוד משנה י יש שני זוגות של תכונות מנוגדות: "שלי שלי" – "שלי שלך"; "שלי שלך" – "שלי שלך". במשפט הראשון של הטטרלמה יש תכונה אחת בלתי רצויה – "שלי שלי" ותכונה אחת רצויה – "שלי שלך". גם המשפט השני כולל תכונה אחת רצויה ואחת בלתי רצויה, אך בסדר הפוך ממשפט 1. במשפט השלישי יש שתי תכונות חיוביות, וברביעי שתי תכונות שליליות. באופן דומה מסמנים נדור ושרביט את ערכיות התכונות שבמשנה יא: "נוח לכעוס" – תכונה שלילית, "נוח לרצות" – תכונה חיובית. כאמור, שיטת הניתוח המועדפת עליי היא השיטה שאינה מייחסת ערכיות עצמית לתכונות, והערכיות נקבעת רק לאור מקומן של התכונות בטטרלמה. הואיל וכך, במשנה י לדוגמה ערכן של שתי התכונות שבמשפט הראשון הוא חיובי, כיוון שהן הומוגניות. כל סטייה מהן, כלומר כל הטרוגניות בתכונה, נחשבת לערך שלילי. על פי אותו ניתוח טכני, גם במשניות יא-יב המשפטים הראשון והשני מורכבים משתי תכונות הומוגניות המסומנות כחיוביות במשפט הראשון וכשליליות במשפט השני. עם זה, מאחר שמדובר במסכת אבות, שאופייה הכולל מוסרי, אין זה מופרך לנתח את הטטרלמות הנדונות באופן שהציעו נדור, צרפתי ושרביט. יהא אשר יהא ניתוחן של משניות אלו, העובדה החשובה היא שלשיטת כל החוקרים הטטרלמות של מסכת אבות מעלות דגמים המיוחדים רק למסכת זו, ואינם מתועדים בשאר המסכתות במשנה או בתוספתא.

29. בכ"י קאופמן מתועדות שלוש ידיים במשפטים 3–4. ראה שרביט, אבות, עמ' 195–196, וראה שם על חילופי הגרסאות הרבים שיש בין כתבי היד ובין המקורות השונים.

30. המקבילה באבות דרבי נתן שונה בכמה עניינים ממשנתנו (נוסח ב פרק מה [מהדרות ש"ז שכתר]): "ד' מדות בתלמידים: נוח לשמוע וקשה לאבד זכה; קשה לשמוע ונוח לאבד [לא זכה; נוח לשמוע ונוח לאבד] יצא שכרו בהפסדו; קשה לשמוע וקשה לאבד יצא הפסדו בשכרו". התכונות "לשמוע" ו"לאבד" הן כמשנתנו, אך התכונות "נוח" ו"קשה" אינן במשנתנו,

סופו של דבר, ארבע מתוך שש הטטרלמות שבמסכת אבות מעלות דגמים המיוחדים רק למסכת זו, דגמים שאינם מתועדים ביתר מסכתות המשנה או התוספתא. בכל המשניות שבאבות, הטטרלמה משובצת בשיח רחב יותר בעל סדר קבוע: שתי תכונות בינוניות, תכונה מובחרת, תכונה שלילית מוחלטת. מבנה זה הוא שהכתיב את סדר משפטי הטטרלמה, באופן שבכל משנה השפעתו אחרת, ובשלו צמחו במסכת אבות דגמים שאינם מוכרים מטטרלמות אחרות.

2.2 הטטרלמות ודגמיהן

כאמור, הטטרלמה היא תבנית לוגית הבנויה כמו הטטרלמה, אך חסר בה משפט אחד בהשוואה לטטרלמה. המשפט החסר פוגם בתבנית הלוגית המושלמת, הבנויה מארבעה משפטים ומנצלת את כל אפשרויות הצירופים של שתי התכונות. יש שהמשפט חסר בטטרלמה מפני שהוא הברור מאליו, אך לרוב הוא חסר מפני שאינו הגיוני או שהוא מנוע מבחינת המציאות.

מניעה מבחינת המציאות

בדוגמה שלקמן הטטרלמה היא תיאור של דין המיוחס לרישה של כל משפט. רישה זו מגדירה אזורים גאוגרפיים שונים. מאחר שבמציאות קיימים רק שלושה אזורים שיש להתייחס אליהם, הדין מוצג בצורה של טרילמה:

9. שלש ארצות לשביעית: כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד גזיב לא נאכל ולא נעבד; וכל שהחזיקו עולי מצרים מגזיב ועד הנהר ועד אמנם נאכל אבל לא נעבד; מן הנהר ומאמנם וליפנים נאכל ונעבד (שביעית ו, א).

פעמים כל אחד ממשפטי הטטרלמה הוא דין הנאמר מפי תנא אחר.³¹ מכיוון שיש רק שלוש דעות, ורק שלושה חכמים משתתפים בשיח, התבנית היא של טרילמה ולא של טטרלמה. כאמור, לרוב בדוגמות אלו גם אין למשפט החסר גם אין קיום הגיוני או מציאותי. טרילמה כזאת נדירה במשנה, ומצאתי רק דוגמה אחת, ואילו בתוספתא יש לפחות שבע טרילמות³² שמשפטיהן הם אוסף של דברי שלושה תנאים:

10. הכהנים נכנסים לתוכה ונותנין דמיה דברי ר' יהודה; ר' שמעון אומ' ניכנסין אבל לא נתנים; ר' לעזר אומ' לא נכנסין ולא נותנין (ערכין ז, ד).

אולם הן מופיעות במשנה הקודמת בעניין "לרצות" ו"לכעוס". גם משפטים 1-2 אינם מובילים לקביעה ערכית, לעומת משפטים 3-4, שלא כמשנתנו שיש בה הערכה שיפוטית לגבי כל המשפטים. נוסף על כך ההערכות של משפטים 3-4 אינן אלא ההערכות של משפטים 1-2 של משנתנו, וכך מתקבלת תמונה אחרת לגמרי, והדגם המופיע באבות דרכי נתן הוא דגם 1.

31. יש לציין שלא מצאתי דוגמות לטטרלמה שמשפטיהן הם אוסף של דברי חכמים.

32. 15% מכלל הטטרלמות בתוספתא.

מניעה מבחינה לוגית

לעתים המשפט חסר מכיוון שהוא מנוע מבחינה לוגית:

11. כלל גדול אמרו בשביעית כל המיוחד לאוכל אדם אין עושין ממנו מלוגמא לאדם, [ו] אין צריך לומר לבהמה; וכל שאינו מיוחד לאוכל אדם עושין ממנו מלוגמא לאדם אבל לא לבהמה; וכל שאינו מיוחד לא לאכל אדם [ו] לא לאוכל בהמה [...] נותנין עליו חומרי אדם וחומרי בהמה (שביעית ח, א).

המשפט החסר להשלמת הטטרלמה הוא "מיוחד למאכל אדם ולבהמה".³³ למשפט כזה אין קיום מבחינה לוגית, שכן אם המאכל מיוחד לאדם, אין הוא יכול להיות מיוחד לבהמה. יתר על כן, גם אם הכוונה במיוחד היא ל'ראוי', ברגע שמאכל מסוים ראוי לאדם, דינו מפורט במשפט 1, ואם הוא ראוי גם למאכל בהמה, דינו מפורט במשפט 2.

השמטת הברור או שאין בו חידוש

במקרים מסוימים יש קיום מבחינה לוגית ומבחינת המציאות למשפט החסר, אך אין הוא נשנה מכיוון שהוא ברור מאליו, או שאין הוא מעניינו של הנושא הנדון:

12. הפסח ששחטו שלא לשמו קיבל והילך וזרק שלא לשמו; או לשמו ושלא לשמו; או שלא לשמו ולשמו פסול (פסחים ה, ב).

במשנה זו מתוארים שלושה מצבים שבהם קרבן פסח פסול. סיבת הפסילה היא שמעורבת מחשבה שלא לשמה בעבודת הקרבן.³⁴ המשפט החסר הוא (א, ב), דהיינו "לשמו ולשמו". כיוון שעניינה של המשנה הוא דווקא באופני הפסול של הקרבן, אין היא מזכירה את הברור מאליו, והוא שמצב של לשמו ולשמו – כשר.

33. בשני המשפטים הראשונים של הטרילמה מוזכרת רק תכונה אחת, התכונה השנייה מושלמת מתוך קריאת הטרילמה כולה: (א [ב-]), (א [ב]), (א-), (א-). המשפט השני מיוחד ואינו דומה במבנהו למבנה המשפט הרגיל בטטרלמות ובטרילמות, שכן הדרך הרגילה במשפטים ההפוכים (א-), (ב), (א-), (ב) שמוזכרת בהם רק תכונה אחת מבין שתי התכונות, היא שהתכונה בעלת הערך החיובי היא הנזכרת, ואילו בדוגמה שלעיל נזכרת דווקא התכונה (א-). לפי דרך שגורה זו, היינו מצפים שבמשפט השני תוזכר התכונה "בהמה" ולא "אדם". ברם ההיררכיה במקרה זה כנראה גברה על הנוהג הרגיל, והפרספקטיבה האנושית שדרכה מחולק החי לקבוצות שונות, וממילא הן בעלות דין שונה, היא זו שגרמה לניסוח יוצא הדופן של משפט 2.

34. לפי ר"ע מברטנורא לשמו מוסב על שחיטה, ואילו שלא לשמו על עבודת הקרבן. ברם השיג עליו תוספות יום טוב ופירש ששתי התכונות – "לשמו" ו"שלא לשמו" – מוסכות על העבודה עצמה, אשר חלקה נעשה לשמה וחלקה שלא לשמה. מכל מקום, ניתוח הטרילמה שלמעלה תואם לדברי שניהם.

פעמים שהתוכן עצמו אופיו הוא כזה ששני משפטים, המנוסחים בדרך אחרת, זהים מכמה בחינות, ואז אין להזכיר את שניהם שכן מדובר בטאטולוגיה:

13. היו לפניו שתי נרות דולקין [...] ; שתי נרות כבין [...] ; אחד כבה ואחד דולק (תוספתא, שבת יא, ה).

שלושת משפטי הטרילמה הם (א, ב), (א, ב), (א, ב). במקרה של טרילמה זו אין משמעות למשפט (א, ב), המשפט החסר, שכן מצד המשמעות המעשית הרי הוא נכלל במשפט "אחד כבה ואחד דולק", ואין זה משנה מי מבין שני הנרות דולק ומי אינו דולק. למעשה, מדובר בטרילמה שלמה, אלא שניסוחה הוא בצורה של טרילמה.

רק בדוגמות אחדות נמצא שהטרילמה מציגה תמונה חלקית, ומצד ההיגיון והמציאות היה אפשר ליצור משפט רביעי, למשל:

14. יש נאה דורש ואין נאה מקיים; נאה מקיים ואין נאה דורש; לעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים (תוספתא, חגיגה ב, א).

ברור שיש גם טיפוס אנושי שאינו נאה דורש ואינו נאה מקיים, אך אפשרות זו אינה מוזכרת.

דגמי הטרילמה

באופן תאורטי שלושת משפטי הטרילמה יכולים להניב 24 דגמים שונים מבחינת המשפטים הנכללים בתבנית וסדרם. בדומה לטרילמה, לא כל דגמי הטרילמה האפשריים מנוצלים במשנה ובתוספתא, אולם בטרילמה ממומשים דגמים רבים יותר מאשר בטרילמה: במשנה נמצאו 26 טרילמות, והן נחלקות לתשעה דגמים; בתוספתא נמצאו 40 טרילמות, והן נחלקות ל-11 דגמים.³⁵ דיון בכל דגמי הטרילמה הוא מעבר להיקפו של מאמר זה, ועל כן אדון בדגמים הנפוצים בלבד.³⁶ מבין דגמי המשנה ארבע דגמים נפוצים למדי, ושאר הדגמים כוללים תמנית אחת או שתיים; בתוספתא יש שלושה דגמים נפוצים.

35. היחס בין הטרילמות במשנה לאלה שבתוספתא (1:2 בקירוב לטובת התוספתא) מפתיע מעט בהתחשב בעובדה שהטרילמות מציגות יחס הפוך. התבוננות מעמיקה בטרילמות של התוספתא מעלה שכמה מהן ערוכות בצורה רופפת למדיי בהשוואה לטרילמות של המשנה. ומכל מקום, לרוב המוחלט של הטרילמות אין מקבילה במשנה, ובזה הבדלי ההיקף בין החיבורים הם הגורמים להבדל הכמותי.

36. לרוב אין חידוש גם בהדגמת הדגם, ולפיכך הסתפקתי בציון האזכורים.

תפוצת דגמי הטרילמה במשנה ובתוספתא

מספר הדגם	1	2	3	4	5
מבנה הדגם	א, ב- א, ב א, ב	א, ב א, ב- א, ב-	א, ב- א, ב א, ב-	א, ב א, ב- א, ב	א, ב- א, ב א, ב
משנה	5	4	6	1	4
תוספתא	11	9	1	8	1

לאור הממצאים יש להעיר שבניגוד למה שעלה מהעיון בדגמי הטטרלמה, בטרילמה אין חפיפה מלאה בין הדגמים הדומיננטיים במשנה ובתוספתא. אמנם דגמים 1–2 דומיננטיים בהתאמה בשני החיבורים, ואולם בדגמים 3–5 ניכר הבדל בדומיננטיות.

2.2.1 דגם מספר 1

הדגם (א, ב-), (א, ב) ו-(א, ב) דומיננטי במשנה ובתוספתא.³⁷ המשפט החסר בדגם הוא (א, ב-). אם משווים דגם זה לדגמי הטטרלמה, מתברר שהדגם בנוי לפי הדגם השכיח ביותר של הטטרלמה במשנה ובתוספתא (דגם 1), אלא שחסר בו המשפט הרביעי. בזה הולמים הדגמים השכיחים בטטרלמה ובטרילמה. בדיקה של כלל תמניות הטרילמה מעלה שהמשפט (א, ב-) הוא המשפט החסר ברובן. תמניות הטרילמה. בתוספתא הוא חסר בעשרים טרילמות (50%), ובמשנה הוא חסר בחמש תמניות (25%).

2.2.2 דגם מספר 2

הדגם (א, ב), (א, ב-) ו-(א, ב) הוא הדגם השני בשכיחותו בתוספתא, והוא מן הדגמים המוכרים במשנה.³⁸ בהשוואה לטטרלמה חסר בו המשפט (א, ב). מבחינה זו אפשר שהוא מקביל לדגם 2 בטטרלמה, השני בשכיחותו בדגמי הטטרלמה, הפותח והמסיים בטיעונים המוחלטים, וטיעוני הביניים באים באמצע. גם כאן דגמי הטטרלמה והטרילמה מקבילים בשכיחותם. בדיקה של כל כלל הטרילמות מעלה שהמשפט (א, ב) חסר בתשע טרילמות במשנה (36%), ובתוספתא המשפט חסר רק בשלוש תמניות. מבחינה זו יש הבדל ניכר בין הטרילמות במשנה לאלו שבתוספתא.

37. התמניות במשנה: יבמות ט, ג; מכות ג, ו; כלים כ, ה (2x); סנהדרין ח, ד. התמניות בתוספתא: ברכות ה, לא; חגיגה ב, א; ג, כד–כו; כתובות ז, יא; נדרים א, ד; בבא מציעא ב, ו, ז; אהלות י, י; דמאי ז, ג, ד.

38. התמניות במשנה: ביכורים א, א; אהלות ג, ז; כריתות א, ג; ערכין ז, ד. התמניות בתוספתא: תענית ב, ב; מגילה ב, ז; ג, לא; יבמות ה, ה (2x); ו, סוטה ז, כג; אהלות ה, ג; ערכין ד, טו.

2.2.3 דגם מספר 3

הדגם (א, -ב), (א, -ב) ו-(א, -ב) דומיננטי במשנה, ואילו בתוספתא מתועדת בו תמנית אחת בלבד.³⁹ המשפט החסר בדגם זה הוא (א, ב). בהשוואה לדגמי הטטרלמה, אפשר שמקומו של המשפט החסר הוא בראש הטטרלמה, ואז לפנינו דגם המקביל לדגם 2 בטטרלמה, שכאמור שכיח במשנה ובתוספתא. אולם אפשר שמקומו של המשפט החסר הוא במקום השלישי, לפני המשפט האחרון בטטרלמה, ואז הוא מקביל לדגם 1 של הטטרלמה, השכיח מכולם. בין כך ובין כך, יש הלימה בין שכיחות הטטרלמה בדגם זה במשנה לשכיחות דגמי הטטרלמה המקבילים.

2.2.4 דגם מספר 4

הדגם (א, ב), (א, -ב) ו-(א, -ב) דומיננטי בתוספתא אך נדיר במשנה. המשפט החסר בדגם בהשוואה לטטרלמה הוא המשפט (א, -ב). שכיחות היעדרותו של משפט זה מהטטרלמה גבוהה הן במשנה הן בתוספתא. בהשוואה לדגמי הטטרלמה, אפשר שמקומו של המשפט החסר הוא המקום הרביעי, ואז הוא מקביל לדגם 2 של הטטרלמה. ואפשר שמקומו במשפט השני, ואז הוא מקביל לדגם 6 מדגמי הטטרלמה, הכולל תמנית אחת בלבד ומתועד במשנה. כיוון שבדגם זה מתועדות שמונה תמניות בתוספתא ותמנית אחת בלבד במשנה, האפשרות הראשונה סבירה יותר.⁴⁰

ארבעת הדגמים הנזכרים של הטטרלמות משקפים את ממצאי הטטרלמה במשנה ובתוספתא, דהיינו הדגמים השכיחים של הטטרלמה בנויים על פי דגמי הטטרלמה הנפוצים. בדגמים שלהלן יש חריגה מסוימת בהשוואה לדגמי הטטרלמה.

2.2.5 דגם מספר 5

הדגם (א, -ב), (א, -ב) ו-(א, ב) כולל ארבע תמניות מהמשנה ותמנית אחת מהתוספתא.⁴¹ המשפט הפותח את הדגם הוא זה ששתי התכונות המרכיבות אותו נושאות ערך שלילי. כאמור, בטטרלמה לא נמצאו דגמים שהמשפט הראשון בהם הוא (א, -ב), ברם בטטרלמה הדבר נפוץ יותר: במשנה נמצאו חמש תמניות הפותחות במשפט זה, ארבע בדגם 5 ותמנית נוספת בפסחים ה, ב; בתוספתא נמצאו שלוש תמניות הפותחות במשפט זה: אחת בדגם 5 וכן פאה ג, יא ותורמות

39. התמניות במשנה: שביעית ח, א; שבת א, א; כתובות ג, ח; מעילה ג, ו; עוקצין א, א; מקוואות ז, א. התמנית בתוספתא: מעילה א, יז (מקבילה מדויקת למשנה, מעילה שם). אין בידי להסביר את הפער שבין התמניות במשנה ובתוספתא, ואפשר שמקרי הוא.

40. התמנית במשנה: יבמות ט, א. התמניות בתוספתא: שביעית ח, ד; מעשרות א, א (2x); עדויות א, ו; זבחים ו, ו; מעילה ב, א; ו (2x).

41. התמניות במשנה: שביעית א, ו; תענית ב, ו (2x); יבמות ב, ג. התמנית בתוספתא: שביעית ב, יד.

ה, י. כמעט כל התמניות שלעיל הן מקרים שקיימת בהם רישה מסוימת שאינה טרילמית,⁴² והיא המשפיעה על המשך המשפט הטרילמי באופן כזה שהמשפט הראשון הוא (א-, ב-).⁴³

בהשוואת דגם 5 לדגמי הטרילמה עולה קושי מסוים. המשפט החסר בטרילמה הוא (א-, ב). יהא אשר יהא מקומו של משפט זה, הדגם אינו מקביל אפילו לדגם אחד מדגמי הטרילמה הנזכרים למעלה.

שאר דגמי הטרילמה כוללים בין תמנית אחת לשלוש תמניות.⁴⁴

42. שני יוצאי הדופן הם שתי תמניות בתוספתא (שביעית ב, יד ותרומות, ה, י'), שבהן משפטי הטרילמה הם צירוף דברי שלושה תנאים. בשני המקרים דברי רבי מאיר הבאים במבנה (א-, ב-) מובאים בראש.

43. וראה להלן, §3.

44. דגם 6: (א-, ב-), (א, ב-), (א-, ב) – בדגם זה נמצאה תמנית אחת במשנה (פסחים ה, ב) ואחת בתוספתא (פאה ג, יא). המשפט החסר בהשוואה לדגמי הטרילמה הוא המשפט (א, ב), אשר לפי דגמי הטרילמה ואפשרויות סדר המשפטים ראוי לבוא במשפט הראשון. דגם כזה נדיר גם בטרילמה, והוא כולל תמנית אחת בלבד (דגם 7 בטרילמה).

דגם 7: (א-, ב-), (א, ב-), (א, ב-) – הדגם כולל תמנית אחת מהתוספתא (תרומות ה, י'). תמונתו של דגם זה תמונה, הואיל והמשפט בעל הערכיות השלילית המוחלטת קודם למשפט בעל הערכיות החיובית המוחלטת. וראה להלן ב-§3 על הסיבות שהביאו לשינוי זה.

דגם 8: (א, ב-), (א-, ב-), (א, ב) – בדגם זה מתועדת תמנית אחת במשנה (יבמות ז, ד-י') ושלוש תמניות בתוספתא (ברכות ב, ו; ביכורים א, ב; אהלות טז, ט). המשפט בעל הערכיות השלילית המוחלטת קודם למשפט בעל הערכיות החיובית המוחלטת, ודבר זה חריג בהשוואה לטרילמה, שבה נמצאו שתי תמניות בודדות שבהן המשפט (א-, ב-) קודם למשפט (א, ב) – דגם 3. כמה מהתמניות הן טרילמות המורכבות מצירוף דברי תנאים, ודברי התנא השני הם במבנה (א-, ב-), ובכמה מהתמניות הרישה שאינה טרילמית השפיעה על הסיפה הטרילמית, וראה להלן.

גם שאר דגמי הטרילמה, הכוללים תמנית אחת או שתיים, הם וריאציה של דגמי הטרילמה ואין בדיון בהם כדי להוסיף על הנאמר, להלן תיאורם בקצרה:

דגם 9: (א, ב-), (א, ב-), (א-, ב-) – שתי תמניות במשנה (יבמות ב, ג; שבועות ב, א). דגם 10: (א, ב-), (א, ב-), (א-, ב-) – תמנית אחת במשנה (מגילה ד, י') ותמנית אחת בתוספתא (בכורות ג, יב).

דגם 11: (א, ב-), (א-, ב-), (א-, ב) – תמנית אחת בתוספתא (שבת יא, ה). כפי שנוזכר לעיל למעשה זו טרילמה שלמה.

דגם 12: (א, ב-), (א-, ב-), (א, ב-) – תמנית אחת בתוספתא (שבת יב, טו).

דגם 13: (א, ב-), (א-, ב-), (יא, יב) – תמנית אחת בתוספתא (מגילה ב, ה).

דגם 14: (א, ב-), (א-, ב-), (א-, ב) – תמנית אחת בתוספתא (יבמות ו, ז). העריכה של טרילמה זו רופפת מאוד, וספק אם ניתן להחשיבה כטרילמה.

דגם 15: (א, ב-), (א-, ב-), (א-, ב-) – שתי תמניות, אחת במשנה (מעילה ג, ו) ואחת בתוספתא (מעילה א, יז).

3. משתנים שהשפיעו על בחירת הדגם

שאלה חשובה העולה מאליה מתוך העיון בדגמי הטטרלמה והטטרילמה השונים היא אם יש משתנים שהשפיעו על בחירת הדגם, כלומר על סדר המשפטים, או שהשימוש בדגמים השונים היה נתון בתפוצה חופשית ללא עיקרון מכוון. ממחקר הטטרלמה עולה שמחד גיסא הטטרלמה באה בעיקר בשני דגמים – 1 או 2, ובכרוך המקרים אין התניה ביניהם. מאידך גיסא עולה שבכל הדגמים האחרים, דהיינו דגמים 3–7, אפשר להצביע על המשתנים שהובילו לבחירת הדגם. גם בין הטטרלמות הבאות בדגם 1 או 2 ניתן לעתים לזהות משתנים שהשפיעו על סדר המשפטים בדגם. כפי הנראה הדגמים 1–2 היו נפוצים בעולם השיח של חז"ל, ונטו להשתמש בהם על פי רוב באופן רנדומלי. עם זה, במקרים מסוימים חלה סטייה משני דגמים אלו. הגורמים לסטייה הם משתנים של תוכן וסגנון, והם משקפים מודעות עריכתית וסגנונית גבוהה, בפרט במשנה. כמה מהמשתנים פועלים מתוך המבנה הטטרלמי או בקשר למבנה זה, ואחרים קיימים מחוץ למבנה הטטרלמי, ומשם משפיעים על הדגם שלה. גם העיון בטטרלמות מעלה שהמשתנים שהוזכרו לעיל משפיעים על סדר המשפטים בדגם. כמה מהמשתנים הללו הוזכרו בדבריי עד כה אגב הדיון בדגמים, ולהלן אוסיף עליהם.

3.1 משתנה סגנוני-תוכני

בכמה מקרים דומה ששיקול סגנוני גרם להעדפת דגם אחד על משנהו. בפרק ה במסכת מנחות באות שתי טטרלמות סמוכות, הראשונה באה בדגם 2 והשנייה בדגם 1:

15. משנה ג	16. משנה ה
יש טעונות שמן ולבונה; שמן ולא לבונה; לבונה ולא שמן; לא שמן ולא לבונה.	יש טעונות הגשה ואינן טעונות תנופה; תנופה ולא הגשה; הגשה ותנופה; לא תנופה ולא הגשה.
אלו טעונות שמן ולבונה: מינחת הסולת והמחבת והמרחת והחלות והרקיקים ומינחת כהנים ומנחת כהן משיח מנחת גוים מינחת נשים מנחת העומר [...].	אילו טעונות הגשה ואינן טעונות תנופה: מינחת הסלת והמחבת והמרחת והחלות והרקיקין ומינחת כהנים ומנחת כהן משיח ומינחת גוים ומנחת נשים ומנחת חוטא [...].

התוכן הרעיוני-לוגי של שתי משניות אלו זהה, ובכל זאת דגמי הטטרמה שונים. בפשטות אפשר לומר שיש כאן עניין סגנוני – גיוון של דגם בשתי משניות סמוכות, אולם השיקול הסגנוני כאן רחב ומקיף יותר. שתי הטטרלמות הללו הן טטרלמות

מתפרטות, כלומר הטטרלמה הכללית מוצגת בראש, ואחר כך באה הדגמתה. בשתי הטטרלמות ההדגמה של המשפט הראשון, שכאמור הוא משפט שונה בשתי המשניות מצד הדגם ("טענות שמן ולבונה" [א, ב] לעומת "הגשה ולא תנופה" [א, ב]), וזה כמעט לחלוטין: "מנחת הסולת והמחבת והמרחשת והחלות והרקיקין מנחת כהנים ומנחת כהן משיח ומנחת גוים ומנחת נשים". השינוי היחיד הוא שבמשנה ג בסוף הרשימה נמנית מנחת העומר שאינה נזכרת במשנה ה, ובמקומה באה מנחת חוטא. לדעתי, ההדגמה הזוהה של משפט אחד ממשפטי הטטרלמות הביאה את העורך לדאוג שמקומו של המשפט יהיה זהה בשתי הטטרלמות, והוא יופיע כמשפט 1, אף שהדבר הכריחו להשתמש בשני דגמים שונים של טטרלמה בתכיפות.

3.2 משתנה תחבירי-תוכני

פעמים נמצא שמשתנה תחבירי-תוכני השפיע על סדר המשפטים בדגם. כמה מהטרלמות בנויות באופן כזה שהמשפט האחרון הוא תיאור של הדין המחייב, ולפניו באה מילת הקישור עד ש-. במקרים אלו ברור מדוע המשפט האחרון – אחרון הוא, שכן כל המשפטים הקודמים לו חותרים אליו:

17. היה לו נר טמון בתוך חיקו או בתוך הפנס: רואה את השלהבת ואין משתמש לאורה; משתמש לאורה ואין רואה את השלהבת; אין מברך עד שיהיה רואה את השלהבת ומשתמש לאורה (תוספתא, ברכות ה, לא).

בדוגמה 14 שלעיל, המדגימה טרילמה דרשנית, אין שימוש במילת הקישור עד ש-, אולם העיקרון זהה, כלומר המשפטים חותרים אל המסר העיקרי המופיע במשפט האחרון: "לעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים".

3.3 השפעת השיח הרחב

בעיון בטטרלמות ממסכת אבות (2.1.5§) עמדתי על כך שלעתים כשהטטרלמה היא חלק משיח רחב יותר, יש שהשיח שאינו במבנה טטרלמי (או טרילמי) משפיע על סדר המשפטים של הדגם. במקרים אלו השיח המשפיע על הדגם נמצא לעתים ברישה של משפטי הטטרלמה או הטרילמה ולעתים – בסיפה.

3.3.1 סדר היררכי או כרונולוגי

פעמים נמצא שהרישה (שאינה במבנה טטרלמי או טרילמי) באה בסדר היררכי מסוים, והיא המשפיעה על סדר המשפטים בדגם:

18. כלל אמרו ביבמה: כל שהיא אסורה אסור ערוה לא חולצת ולא מתייבמת; איסור מצוה ואיסור קדושה חולצת ולא מתייבמת; אחותה כשהיא יבמתה חולצת או מתייבמת (יבמות ב, ג).

המקרים שאליהם מוסב הדין מסודרים במשנה מהאיסור החמור ביותר עד לחמור פחות, והם שקבעו את סדר המשפטים בטרילמה. סדר המשפטים בטרילמה שלהלן נקבע על פי הרישה המסודרת על פי היררכיה חברתית:

19. הכל חייבין בקריאת מגלה: כהנים לויים וישראל [...] כולן חייבין ומוציאין את הרבים ידי חובתן; טומטום ואנדרוגינוס חייבין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן [...] נשים ועבדים וקטנים פטורין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן (תוספתא, מגילה ב, ז).

בראש באים הגברים על פי קבוצות ייחוס שונות, אחר כך אלו שיש ספק בדבר חיובם, אך אפשר שיש בהם צד חיוב, ולבסוף אלו הנמצאים בתחתית מבחינת המבנה החברתי (דאז). ההיררכיה שברשימה הולמת את הטרילמה המוצגת בסיפה גם היא בצורה היררכית, מאלו ש"חייבים ומוציאים" עד לאלו ש"פטורין ואין מוציאין". בדוגמה שלהלן הסדר הכרונולוגי של הרישה משפיע על הדין המופיע בצורה טרילמית:

20. מעשה ראובן נקרא ולא מתרגם; מעשה תמר נקרא ומתרגם [...]; ומעשה דוד ואמנון לא נקרים ולא מתרגמים (מגילה ד, י).

הכרונולוגיה של נושאי הרישה היא על פי סדר הופעת הפרשיות במקרא.⁴⁵

3.3.3 שאלה ותשובה

בכמה טרילמות נמצא שהמשפט הראשון הוא תשובה לשאלה שנוסחה קודם לכן. במקרים אלו ברור מדוע משפט זה נבחר להיות ראשון:

21. אי זו היא עוללות? כל שאין לה לא כתף ולא נטף; יש לה כתף ואין לה נטף; נטף ואין לה כתף הרי היא של בעל הבית (תוספתא, פאה ג, יא).

3.3.4 השונה קודם

לפעמים לשלושה ממשפטי הטטרלמה יש דין משותף, ולמשפט אחד דין אחר. במקרים אלו המשנה מציגה במשפט הראשון את המקרה שיש לו דין מיוחד או שונה מהשאר, ואחר כך באים שאר משפטי הטטרלמה:

22. כלל א' ר' יהושע: כל שטומאתו שיעורו שווי מיצטרפין זה עם זה; טומאתו ולא שיעורו; שיעורו ולא טומאתו; לא טומאתו ולא שיעורו – אינן מצטרפין (מעילה ד, ג).

(המשך יבוא)

45. למשנה זו מקבילה בתוספתא, אך שם סדר המשפטים הוא אחר. ראה הנשקה. וראה דיון במאמרי העתיד לראות אור בכתב העת סידרא: "יחס משנה-תוספתא לאור מקבילות טטרלמה וטרילמה".

הקיצורים הביבליוגרפיים⁴⁶

- אבישור = "אבישור, "על סדר המלים בצמדים המקראיים והאוגריתיים", ספר אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 335–351
- בולינג = R. G. Boling, "Synonymous Parallelism in the Psalms", *Journal of Semitic Studies* 5 (1960), pp. 221–255
- גוירטס = S. Gevirts, "The Ugaritic Parallel to Jeremiah 8,23", *Journal of Near Eastern Studies* 20 (1961), pp. 41–46
- גונרנטה = R. D. Gunaratne, "The Logical Form of Catu.skoti: A New Solution", *Philosophy East and West* 30, 2 (1980), pp. 211–239
- גינזברג = ח"א גינזברג, "לעלילת אֶלֶּאִין-בעל", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 106–119
- הנשקה = ד' הנשקה, "מה ראוי להסתיר בקריאת המקרא? על מקראות ותרגומים שקריאתם נאסרה", כנישתא: מחקרים על בית הכנסת ועולמו 1 (תשס"א), עמ' יג–יח
- הרן = מ' הרן, "סוגיות מקרא", תרביץ לט (תש"ל), עמ' 120–122
- וונשה = A. Wunsche, "Die Zahlensprüche in Talmud und Midrasch", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 65 (1911), pp. 395–421
- וסטרהוף = J. Westerhoff, "Nāgārjuna's Catuskoti", *Journal of Indian Philosophy* 34 (2006), pp. 367–395
- חיוטין = מ' חיוטין, "מיסטיקת מספרים בעולם העתיק", בית מקרא א (תשנ"ו), עמ' 15–19
- ליברמן = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א–י, ניו-יורק תשט"ו–תשמ"ח
- ליונס = J. Lyons, *Introduction to theoretical Linguistics*, Chicago–London 1968
- לנדאו, יסודות = ד' לנדאו, היסודות הריתמיים של השירה, ירושלים תש"ל
- לנדאו, רטוריקה = ר' לנדאו, הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל, תל-אביב 1988
- מלכיאל = Y. Malkiel, "Studies in Irreversible Binomials", *Lingua* 8 (1959), pp. 113–160
- נדור, טטרלמה = G. Nador, "Tetralemma in der Mischna der Einfluss griechischen logischen Formel auf das Talmudische Denken", *Acta Orientalia* 10 (1960), pp. 83–89

46. רשימה זו שייכת למאמר כולו.

- G. Nador, "Some Numeral Categories in Ancient = מספרים נדור, *Acta Orientalia* 14 (1962), pp. 301–315
 ניר = ר' ניר, הסמנטיקה של העברית החדשה, תל-אביב 1978
- J. Straathof, "Logical Meanderings between West and East: = סטרותוף
 Aristotle, Nagarjuna and Bhaskar", *Alethia* 2 (2000), pp. 1–8
- N. Fodor, "The Psychology of Numbers", *Journal of Clinical = פודור
 Psychology* 8 (1947), pp. 525–556, 629–654, 841–847
- פרידמן = ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117–129
- A. M. Frenkian, "Der griechische Skeptizismus und die indische = פונקיאן
 Philosophie", *Bibliotheca Classica Orientalis* 4 (1958), pp. 212–252
- צפרי = א' צפרי, סדרות של שמות בספרות התנאים (במשנה ובתוספתא): עיון
 תחבירי, סמנטי ופרגמטי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשס"ב
 צרפתי, ארבע = גב"ע צרפתי, "ארבע רשויות שבת", סידרא טז (תש"ס), עמ' 110–105
- צרפתי, ארבעה = גב"ע צרפתי, "ארבעת הבנים שבהגדה של פסח", תרביץ נו
 (תשמ"ז), עמ' 125–126
- צרפתי, העברית = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א
 צרפתי, הערות = גב"ע צרפתי, "שלוש הערות על דברי תנאים", תרביץ לב (תשכ"ג),
 עמ' 136–137
- צרפתי, צמדי מילים = גב"ע צרפתי, "צמדי מילים בסדר קבוע בלשון חכמים", ספר
 אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 301–313
- קדרי = מ"צ קדרי, "זיווגי שם עצם (הרכבים מן הסוג dvandva) בעברית
 המקראית", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 113–117
- קופר ורוס = W. E. Cooper and J. R. Ross, "World Order", *Papers from the Parasection on Functionalism*, ed. R. E. Grossman et al., Chicago 1975, pp. 63–111
- רובינסון = R. H. Robinson, "Some Logical Aspects of Naagaarjuna's System", *Philosophy East and West* 6 (1957), pp. 291–308
- ריצ'ארדס = א"א ריצ'ארדס, "ריתמוס ומשקל", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 487–483
- שטראוס = א"ל שטראוס, בדרכי הספרות, ירושלים תשי"ט
- שילה = ג' שילה, אפיוני הכתיבה העיונית העברית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת
 בראילן, רמת-גן 1996
- שרביט, אבות = שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים תשס"ד
- שרביט, לשון = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר-שבע
 תשס"ו